

SINTAKTIK VARIANTLAR VA ULARNING STILISTIK TA‘SIRI

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti 4-kurs talabasi

Qo‘chqarova Gulbahor Arif qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada sintaktik variantlar tushunchasi, ularning turlari va stilistik imkoniyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, sintaktik variantlarning nutqda ifoda vositasi sifatidagi ahamiyati, badiiy va publitsistik matnlarda qo‘llanish xususiyatlari yoritiladi. Muallif sintaktik variantlarning emotsional-ekspressivlikni kuchaytirishdagi o‘rni hamda nutq madaniyatidagi rolini asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: Sintaktik variant, stilistika, gap tuzilishi, so‘z tartibi, ellipsis, sintaktik sinonimiya, nutq madaniyati.

Zamonaviy tilshunoslikda sintaksis til tizimining muhim sathlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Til birliklarining o‘zaro bog‘lanishi, gap qurilishi va fikr ifodalash jarayonida turli xil sintaktik vositalarning qo‘llanishi nutqning samaradorligini belgilaydi. Shu nuqtai nazardan, sintaktik variantlar masalasi tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Sintaktik variantlar bir xil mazmunni turli sintaktik shakllar orqali ifodalash imkonini beruvchi vositalar majmuasidir. Ular nutqning boyligi va rang-barangligini ta‘minlab, ifodaning aniqligi va ta‘sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy va publitsistik matnlarda sintaktik variantlardan unumli foydalanish muallifning uslubini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi[1]. Tilshunoslikda sintaktik variantlar sintaktik sinonimiya, gap strukturasining o‘zgaruvchanligi va funksional uslubiyat bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganiladi. Ular nafaqat grammatik hodisa, balki stilistik vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, nutq jarayonida kommunikativ maqsadga erishishda xizmat qiladi.

Sintaktik variantlar deganda bir xil yoki o‘xshash mazmunni ifodalovchi, lekin turli sintaktik qurilishlarda shakllangan gap yoki gap shakllari tushuniladi. Bunday variantlar tilning ichki imkoniyatlari asosida yuzaga kelib, nutqda erkin qo‘llanish xususiyatiga ega. Masalan, bir fikrni sodda gap orqali ham, qo‘shma gap orqali ham ifodalash mumkinligi sintaktik variantlikni namoyon etadi. Sintaktik variantlarning asosiy belgilaridan biri — mazmun birligi va shakl xilma-xilligidir. Ya‘ni, ular bir xil fikrni ifodalasa-da, turli grammatik vositalar yordamida tuziladi. Bu esa nutqda takroriylikni kamaytirish, ifodani boyitish va uslubiy rang-baranglikni ta‘minlash imkonini beradi. Bundan tashqari, sintaktik variantlar kontekstga bog‘liq holda turlicha stilistik ma‘no kasb etadi. Ayrim variantlar rasmiy uslubga xos bo‘lsa, boshqalari badiiy yoki

ogʻzaki nutqda koʻproq qoʻllanadi. Shu sababli ularni tanlash nutqning maqsadi, vaziyati va auditoriyasiga bevosita bogʻliqdir. Sintaktik variantlarning yana bir muhim xususiyati — ularning ekspressivlik darajasini oʻzgartira olishidir. Baʼzi variantlar fikrni sodda va aniq ifodalasa, boshqalari emotsional-taʼsirchanlikni kuchaytiradi. Natijada, sintaktik variantlar tilning nafaqat grammatik, balki stilistik imkoniyatlarini ham kengaytiruvchi vosita sifatida namoyon boʻladi [2].

Sintaktik variantlarning yuzaga kelishiga tilning ichki imkoniyatlari, grammatik vositalarning koʻpligi hamda nutqiy ehtiyojlar sabab boʻladi. Inson nutq jarayonida doimo eng mos, eng qulay va eng taʼsirchan shaklni tanlashga intiladi. Bu esa turli sintaktik variantlarning paydo boʻlishiga olib keladi. Sintaktik variantlarning asosiy xususiyatlaridan biri — mazmun birligi va shakl xilma-xilligidir. Yaʼni, ular bir xil fikrni ifodalasa-da, turli sintaktik vositalar yordamida quriladi. Bu xususiyat nutqda takrorlanishning oldini oladi va ifodaning boyligini oshiradi.

Ikkinchi muhim xususiyat — funksional moslashuvchanlikdir. Sintaktik variantlar turli nutq sharoitlariga mos ravishda tanlanadi. Masalan, rasmiy nutqda sodda va aniq konstruktsiyalar afzal boʻlsa, badiiy nutqda murakkab va obrazli sintaktik qurilmalar koʻproq qoʻllanadi.

Uchinchi xususiyat — stilistik yuklamadir. Har bir sintaktik variant oʻziga xos stilistik maʼno va taʼsirga ega boʻladi. Ayrim variantlar fikrni loʻnda va aniq ifodalasa, boshqalari emotsional-ekspressivlikni kuchaytiradi yoki nutqqa badiiylik bagʻishlaydi.

Toʻrtinchi xususiyat — kontekstga bogʻliqlikdir. Sintaktik variantlar mustaqil holda emas, balki nutqiy vaziyat va kontekst doirasida toʻliq maʼno kasb etadi. Bir variant maʼlum vaziyatda toʻgʻri va samarali boʻlsa, boshqa vaziyatda u mos kelmasligi mumkin.

Beshinchi xususiyat — sinonimiklik bilan bogʻliqligidir. Sintaktik variantlar koʻpincha sintaktik sinonimlar sifatida qaraladi. Yaʼni, ular bir-birini maʼlum darajada almashtira oladi, ammo har biri oʻziga xos uslubiy nozikliklarga ega boʻladi [3]. Shunday qilib, sintaktik variantlar tilning boy va murakkab tizimining muhim elementi boʻlib, ular orqali nutqning ifoda imkoniyatlari kengayadi. Ularni oʻrganish tilshunoslikda nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki nutqni toʻgʻri va samarali tashkil etishda ham katta rol oʻynaydi.

Sintaktik variantlar tilning turli imkoniyatlari asosida shakllanib, ularning bir necha asosiy turlari mavjud. Ushbu turlar gap tuzilishi, soʻz tartibi, grammatik vositalar va nutqiy maqsadga koʻra farqlanadi. Sintaktik variantlarni tasniflash ularning mohiyatini chuqurroq anglash va nutqda toʻgʻri qoʻllash imkonini beradi. Avvalo, gap tuzilishiga koʻra sintaktik variantlar ajratiladi.

Bunda bir xil mazmun sodda gap, qo'shma gap yoki murakkab sintaktik konstruktsiyalar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, bir fikrni sodda gap yordamida qisqa va aniq bayon qilish mumkin bo'lsa, qo'shma gap orqali uni kengaytirish va qo'shimcha ma'no yuklash mumkin. Bu turdagi variantlar nutqning hajmi va mazmunini boshqarishda muhim rol o'ynaydi [4]. Keyingi tur — so'z tartibiga asoslangan sintaktik variantlardir. Tilimizda so'z tartibi nisbatan erkin bo'lgani sababli, bir xil gapni turli tartibda tuzish mumkin. Masalan, ega va kesimning o'zni almashishi orqali urg'u va mantiqiy markaz o'zgaradi. Bu esa nutqda ma'lum bir bo'lakni ajratib ko'rsatish yoki ta'kidlash imkonini beradi. Shunday qilib, so'z tartibi sintaktik variantlikning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Yana bir muhim tur — elliptik va to'liq shakldagi variantlardir. Ellipsis hodisasi natijasida gapning ayrim bo'laklari tushirib qoldiriladi, ammo umumiy ma'no saqlanib qoladi. Masalan, dialogik nutqda ko'pincha qisqartirilgan gaplar qo'llanadi. To'liq shakldagi gaplar esa rasmiy yoki ilmiy uslubda ko'proq uchraydi. Bu turdagi variantlar nutqning ixchamligi va qulayligini ta'minlaydi.

Shuningdek, sintaktik sinonimiya asosidagi variantlar ham muhim o'rin tutadi. Bunda bir xil mazmun turli grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, fe'l shakllari, yordamchi so'zlar yoki bog'lovchilar yordamida turli xil sintaktik qurilmalar hosil qilinadi. Bu esa nutqda takroriylikni kamaytirib, ifodani yanada boy va rang-barang qiladi. Bundan tashqari, aktiv va passiv konstruktsiyalar asosidagi variantlar ham mavjud. Bir fikrni faol (aktiv) yoki majhul (passiv) nisbat orqali ifodalash mumkin. Bunda e'tibor kimga yoki nimaga qaratilishiga qarab sintaktik shakl tanlanadi. Bu holat ayniqsa rasmiy va ilmiy matnlarda muhim ahamiyatga ega. Yana bog'lovchili va bog'lovchisiz qo'shma gap variantlarini ham alohida ko'rsatish mumkin. Ba'zi hollarda gaplar bog'lovchilar yordamida bog'lansa, boshqa hollarda ular intonatsiya orqali bog'lanadi [5]. Bu esa nutqning ohangi va ritmiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, sintaktik variantlarning turlari juda xilma-xil bo'lib, ular tilning boy imkoniyatlarini namoyon etadi. Har bir tur nutqda o'ziga xos vazifa bajaradi va ma'lum stilistik ta'sirga ega. Shu sababli ularni chuqur o'rganish va amalda to'g'ri qo'llash nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Sintaktik variantlar nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Nutq madaniyati deganda fikrni aniq, ravon, mantiqiy va ta'sirchan ifodalash qobiliyati tushuniladi [6]. Bu jarayonda sintaktik variantlardan o'rinli foydalanish nutqning sifatini sezilarli darajada oshiradi. To'g'ri tanlangan sintaktik qurilmalar fikrning aniq yetkazilishiga xizmat qiladi. Masalan, ilmiy va rasmiy uslubda sodda, aniq va mantiqiy konstruktsiyalar afzal hisoblanadi. Badiiy nutqda esa murakkab, obrazli va ekspressiv sintaktik variantlar keng qo'llanadi [7]. Og'zaki nutqda esa

qisqartirilgan, elliptik shakllar ko‘proq uchraydi.

Xulosa. Sintaktik variantlar tilning muhim vositalaridan biri bo‘lib, bir xil mazmunni turli shakllarda ifodalash imkonini beradi. Ular nutqning boyligi, ifodaliligi va ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Sintaktik variantlardan to‘g‘ri va maqsadga muvofiq foydalanish nutq madaniyatini yuksaltiradi hamda fikrni aniq va ravon yetkazishga yordam beradi. Umuman olganda, sintaktik variantlarni o‘rganish va ularni amaliy nutqda to‘g‘ri qo‘llash tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu esa kelgusida ham mazkur yo‘nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘. Hozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
2. Nurmonov A., Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 2001.
3. Shodmonov T. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
12. 4 Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Fan, 2010.
6. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
7. www.ziyonet.uz
8. www.natlib.uz